

**Kur'an Mealleri
ve
Metin-Merkezci Yorum**

KURAMER

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları

KURAMER Yayınları: 50
İlmi Toplantılar Serisi: 13

KUR'AN MEALLERİ VE METİN-MERKEZCİ YORUM

Editör
Prof. Dr. Mustafa Çağrıncı

Yayın Koordinatörü
M. Turan Çalışkan

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Furkan Selçuk Ertargin

Sempozyum Yeri ve Tarihi
28 Aralık 2019
İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Bağlarbaşı, Üsküdar/İstanbul

Basım ve Cild: Asya Basım Yayın Sanayi Tic. Ltd. Şti
15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli - Bağcılar - İSTANBUL
Tel: 0212 693 00 08
Sertifika No: 36150

Birinci Basım: Haziran, 2021
ISBN 978-605-9437-46-2

© Her hakkı mahfuzdur.

Yayıncının izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.
Kaynak gösterilmek şartıyla iktibas edilebilir.

KURAMER
Elmalıkent Mah. Üniversite Cad. No: 4 B Blok Kat: 3 34764 Ümraniye / İstanbul
+90 216 474 08 60 / 2910
www.kuramer.org

Prof. Dr. Ömer Özsoy
Frankfurt Goethe Üniversitesi İslam Araştırmaları Merkezi

Yeniden Kur'an Çevirisi Sorunu Hangi Anlam?

*"Doğru sözcükle doğruya yakın sözcük arasındaki fark,
şimşekle ateş böceği arasındaki fark gibidir."*

Mark Twain

Giriş

Sunumum için karmaşık bir başlık seçtiğimin farkındayım. Bu yüzden kısa bir açıklamayla başlamayı uygun görüyorum.

Başlıktaki "yeniden" ifadesi iki ima içermektedir. Birinci ima, Kur'an çevirisi sorununun daha önce de ele alınmış bir konu olduğuna yöneliktir. Bildiğim kadarıyla 90'lı yıllardan beri gerek Kur'an çevirisi sorununun gerekse mevcut çevirilerin ele alındığı çok sayıda bilimsel toplantı düzenlendi, tezler hazırlandı, makale ve kitaplar yazıldı. Dolayısıyla bu ima bir yandan bu çalışmalarını yok saymadığının ifadesi olsa da, öte yandan hala aynı konuları tartışmak zorunda kalmamıza yönelik bir özeleştiri içermektedir. Aynı konuları dönüp dolaşıp yeniden tartışmaya bir itirazım olamaz. Ama bu tartışmalar akademik hayatın realitesinde bir değişikliğe yol açmıyor ve sonraki tartışmalarda göz ardı ediliyorsa, yaygın bir umursamazlık söz konusu demektir. Türkçe Kur'an çevirilerinin sergilediği genel manzara, umursamazlık kelimesinin bütün çağrışımlarını hak eden bir durumda maalesef. "Genel manzara" ifadesini ihtiyatı elden bırakmamak için kullanıyorum; zira gerçekten farklı açılardan istisna teşkil ettiğini düşündüğüm Kur'an çevirileri var. Son yıllarda dikkatimden kaçan yeni Kur'an çevirileri de yayımlanmış olabilir, ama örnek

olarak, müstakil incelemeleri hak ettiğini düşündüğüm Merhum Hocam Salih Akdemir'in çalışmasını, değerli meslektaşım Mustafa Öztürk'ün çevirisini ve değerli meslektaşlarım Hasan Elik'le Muhammed Coşkun'un birlikte hazırladıkları meali zikretmek isterim. Konumuz mevcut Kur'an çevirilerinin değerlendirilmesi olmadığı için, bu çalışmalarını neden önemseydiğimi açıklamayı başka bir zemine bırakıyorum.

Başlıktaki "Hangi anlam" ifadesi, doğrudan doğruya bu sunumda ele almaya çalışacağım soruna işaret etmektedir. Sözünü ettiğim genel manzara itibarıyla, Kur'an çevirisi üzerine yapılacak anlamlı bir tartışmanın mihverini hangi anlamın çeviriye konu olduğu sorusunun oluşturduğu kanısındayım.

Teorik Çerçeve

Herhangi bir metnin başka bir dile tercüme edilmesi, öncelikle söz konusu metinle o metnin dilini bilmeyen potansiyel okurları arasındaki dil engelini ortadan kaldırmayı amaçlar. Bu nedenle, dilbilimciler çeviri faaliyetini birbirini anlamayan iki kişi arasında arabuluculuk yapmakla eşdeğer görmektedirler. Nitekim tercümanları diplomatik pasaportu olmayan arabulucular olarak da niteleyenler vardır.

Çeviri, bu arabuluculuk görevini çeviriye konu olan metni hedef okurun diline taşımak suretiyle gerçekleştirdiği için bu faaliyeti ev taşımaya, yani bir evin eşyalarını başka bir eve taşımak suretiyle yeni bir yaşam alanı kurmaya da benzetebiliriz. Taşıma veya taşınma faaliyeti, eski evle yeni evin mimarî özellikleri ve yapısal unsurları arasındaki benzerlik oranında kolay, farklılık oranında zor bir iştir. Eski evde gerekli ve yerli yerinde olan bazı eşyaları yeni evde koyacak yer bulamayabilirsiniz veya tersine yeni evde, eski evden getirdiğiniz eşyalarla dolduramadığınız boş mekânlar kalabilir. Buna bağlı olarak, taşınma esnasında bazı eşyaları atmak veya yeni bazı eşyalar almak durumunda kalabilirsiniz. Yine taşınmada özensiz davranırsanız bazı eşyalara hasar verebilir, bazı mobilyaları sökerken veya birleştirirken hata yapabilirsiniz ve elinizde nereye ait olduğunu bilmediğiniz mobilya parçaları veya nerede kullanılması gerektiğini bilmediğiniz vidalar kalabilir. Sonuçta, ne kadar uğraşsanız da taşınma sonrasında önceki düzeni yüzde yüz aynıyla kuramazsınız. Taşınmaya karar veren, bu gibi sonuçları göze almak zorundadır.

Çeviride de durum farklı değildir. Çeviriye konu olan metnin bazı deyim ve ifadelerinin hedef dilde bir karşılığı olmadığı için onları hedef dilde mümkün olan en yakın ifadelerle değiştirmemiz gerekebilir. Bir kelimenin kaynak dildeki bütün anlamlarını ve çağrışım dünyasını hedef dilde sadece bir kelimeyle karşılama imkânı bulamayabilir ve bunlardan sadece birini tercih edip onu aktarmak veya bütün anlamları aktarmak istediğinizde birden çok kelime kullanmak, hatta bazen bir kelimeyi karşılayabilmek için bir cümle kurmak zorunda kalabilirsiniz. Dolayısıyla çeviri faaliyeti bittiğinde kaynak metinde yer alan pek çok öge feda edilmiş, buna karşılık hedef metne kaynak metinde bulunmayan pek çok yeni öge katılmış ve hedef metinde korunan pek çok öge de kaynak dildeki işlevini kaybetmiş olur. Sonuçta, çeviri hem kaynak metnin yapıbozumu (dekonstruksiyon) hem de hedef metnin yeniden inşası (rekonstruksiyon) süreçlerini içeren son derecede karmaşık bir iş olduğu için, çeviriye karar veren kişi, bu gibi sonuçları göze almak zorundadır. O yüzden, “Her çevirmen haindir” denilmiştir.

Çeviri ile gerçekleştirilen faaliyet, kaynak metni sadece bir dilden başka bir dile aktarmaktan ibaret olmayıp aynı zamanda onun bir kültürden başka bir kültüre, bir bağlamdan başka bir bağlama aktarılmasıdır. Bu itibarla, kaynak metnin ve hedef metnin ait oldukları dil, kültür ve bağlam arasındaki farklılıklarla doğru orantılı olarak birtakım çeviri zorluklarının ortaya çıkması kaçınılmazdır. Kaynak metnin dili ile hedef dil arasındaki sistemsel farklılıktan kaynaklanan çeviri zorluklarına örnek olarak kelime oyunu, deyim ve mecaz gibi retorik unsurları zikredilebilir. Yemek, giysi veya oyun isimleri gibi bir ülkeye veya bölgeye özgü terimler, bazı nesne isimleri, muayyen günler veya dönemler, yerel ölçü birimleri, kurum isimleri ve özel çağrışımları olan ifadeler ise kültürel farklılıkların yol açtığı çeviri zorluklarına örnek verilebilir. Çeviri bilimi ve çeviri kuramı çalışmaları, dile ve kültüre bağlı belli başlı çeviri zorluklarını önemli ölçüde sistematize etmiş ve bu zorlukların aşılmasıyla ilgili yerleşmiş gelenekler ve genel kabul gören çözümler geliştirmiş bulunmaktadır. Kaynak metnin muhatap kitlesinin okuma bağlamı ile çeviri metnin okur kitlesinin içinde bulunduğu bağlam genellikle birbirinden farklılık arz ettiği için, bağlamsal referansların aktarılması ise ancak uyarılma veya açıklama

gibi özel çözümler üretmeyi gerekli kılmaktadır.¹ Görüldüğü gibi, sadece ana hatları ve kategorileriyle özetlemeye çalıştığımız çeviri zorlukları ve çözüm önerileri bile çeviri faaliyetini aynı zamanda bir yorum faaliyeti, dolayısıyla çevirmeni de yorumcu olarak görmeyi gerektiren unsurlardır. Bu nedenle, her çeviri son tahlilde bir yorumdur.

Çeviri faaliyeti kaynak metnin amacını hedef dilde gerçekleştirme gayesine veya iddiasına sahip olduğu takdirde ona karakterini kazandıran temel unsur, kaynak metnin türü ve ona biçilen işlevdir.² Mesela betimleyici, açıklayıcı, bilgisel veya buyurucu işleve sahip olgusal metinlerin çevirisinde ana hedef içeriğin iletilmesidir. Bu tür metinlerin biçimsel unsurları çeviride ya hiç rol oynamaz ya da içeriğin aktarılmasına engel olma potansiyeline bağlı olarak olumsuz rol oynar. Örneğin, bir yasa metninin çevirisinde söz dizim, etimoloji ve semantik gibi filolojik unsurlara riayet ön planda olmak durumundadır. Buna bağlı olarak çevirmenin görevi de kaynak metinde kastedilen anlamları imkân ölçüsünde yanlış ve farklı anlamalara fırsat vermeyecek netlikte hedef dile aktarmak, yani kaynak metnin anlamını sadakatle hedef dilde inşa etmektir. Bu yüzden, metnin biçimsel özelliklerini genellikle göz ardı etmek gerekebilecektir. Buna karşılık, mesela bir şiirin çevirisinde en belirleyici etken doğal olarak biçim ve estetik duyarlılıktır. Dolayısıyla çevirmenin öncelikli ödevi de çeviriye konu olan şiirin kaynak dilde yarattığı estetik tecrübeyi çeviri vasıtasıyla hedef dilde de mümkün kılmaktır. O zaman da içeriğin ihmal edilmesi ihtimali doğar. Ne var ki, ne şiiri içerikten soyutlayıp salt biçime indirgemek ne de düzyazıyı biçimden soyutlayıp salt içeriğe indirgemek mümkün olduğundan, çevirmene düşen sadece içerik ve biçim arasında öncelik belirlemekten ibaret kalacaktır.

Dinsel metinler söz konusu olduğunda içerik ve biçim arasında bir öncelik tercihinde bulunmak kolay değildir. Zira dinsel veya kendisine kutsallık atfedilen metinler genel olarak hem ulaştırmak istedikleri bir mesaj içermekte

1 Çeviri kuramı ve çeviri bilim alanındaki yaklaşımlar için bkz. Erich Prunč, *Entwicklungslinien der Translationswissenschaft*, Frank&Timme: Berlin 2007; Radegundis Stolze, *Übersetzungstheorien. Eine Einführung*, Gunter Narr: Tübingen 2005; Akşit Göktürk, *Çeviri: Dillerin Dili*, Yapı Kredi: İstanbul 1994.

2 Metin türleri ve işlevleri hakkında genel bilgi için bkz. Michael Hoffmann, *Stil und Text: Eine Einführung*, Narr: Tübingen 2017; Kirsten Adamzik, *Textsorten. Reflexionen und Analysen*, Stauffenburg: Tübingen 2000; André Jolles, *Einfache Formen: Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz*, Max Niemeyer: Tübingen 1930.

hem de estetik duyarlılığa hitap etmektedir; dahası, çoğu kez mesajın kendisi bizzat estetik duyumsama olabilmektedir. En azından Kur'an metni açısından bunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kur'an hem hidayet kaynağı olma iddiasına sahip mesajlar içermektedir hem de yüksek edebî niteliği ile yüzyıllarca insanları etkisi altına alabilmiş bir tilavet ve ibadet metnidir. Hal böyle olunca, ideal bir Kur'an çevirisinin Kur'an'ın bu iki hususiyetinin de hakkını vermesi, yani hem mesajını hem de estetik özelliklerini hedef dile aktarması beklenir. Ne var ki, tarih boyunca ortaya konan Kur'an çevirilerinin de tanıklık ettiği üzere, bu iki amacı birden gerçekleştirmek mümkün değildir. Müslümanlar arasında yaygın olan Kur'an'ın çevrilemezliği yargısı, her ne kadar Kur'an'ın Arapça lafzının Allah kelamı olmasıyla, yani Allah kelamının metafiziksel statüsüyle temellendirilmesi bakımından dogmatik olsa da, esasen dilbilim ve çeviri kuramı zaviyesinden nesnel bir durum tespitidir. En azından Türkçe, Almanca ve İngilizce Kur'an çeviri örneklerinden hareketle Kur'an'ın estetik boyutunu hedef dile aktarmaya yönelik çevirilerin sadece bu hedefe ulaşmakta oldukça sınırlı ölçüde başarılı olmakla kalmadığını, ama aynı zamanda özgün metnin filolojik ve gramatik yapısını da ciddi ölçüde feda ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu noktada, dinsel metinler kategorisi içinde Kur'an'ın ayrı bir edebî türü ve çok istisnai bir dilsel kalite düzeyini temsil ettiğini de unutmamak gerekir. Bu yüzden çok az istisna dışında mevcut Kur'an çevirilerinde anlam odaklı çevirinin tercih edildiğini ve çeviri metni nitelemek için özellikle Müslüman çevirmenler tarafından yapılan çevirilerde "Kur'an çevirisi" yerine "Kur'an'ın anlamlarının çevirisi" gibi daha ihtiyatlı nitelemeler kullanıldığını gözlemliyoruz. Aynı şekilde, Kur'an çevirisinin konu edinildiği tartışma ortamlarında da, tıpkı bu toplantıda olduğu gibi, hep Kur'an'ın anlaşılmasına, yani anlamının taşınması hedefine odaklanılmaktadır. Nitekim bu sunumda da Kur'an'ın estetik boyutunun onun mesajından daha az öneme sahip olmadığını, hatta çoğu kez ondan ayrı ele alınamayacağını teslim etmekle birlikte, kendimi Kur'an'ın anlamının çevrilmesi sorunsalı ile sınırlayacağım.

Hermenötik Mesafe ve Özgün Anlam

Herhangi bir metni yorumlama ihtiyacını doğuran, söz konusu metni okuyucusuna yabancı kılan tarihsel, kültürel, dilsel ve zihinsel mesafedir. Do-

layısıyla, herhangi bir yorum faaliyeti öncelikle bu mesafe konusunda bir farkındalığı gerektirir. Bir metinle okuru arasındaki sadece zamansal mesafe bile, söz konusu metnin içeriğinin okuru nezdinde müphemleşmesine, muğlaklaşmasına, anlamsızlaşmasına veya çok anlamlı hale gelmesine yol açabilmektedir. Zira metnin kullandığı kelimeler ve ifade kalıpları, okuma veya yorumlama anında, metnin ait olduğu bağlamdakinden farklı anlamlar ifade edebilmekte; metin, okuma veya yorumlama anında mevcut bulunmayan olaylardan, şahıslardan ve nesnelere bahsediyor ve nihayet okuma veya yorumlama anında hayatta olmayan muhataplara sesleniyor olabilmektedir.

Dolayısıyla, Kur'an çevirisinin amacını Kur'an'ın anlamını başka bir dile nakletme gayesine indirgemek yöntemsel bir netlik sağlasa da, geriye, Kur'an'ın çeviriye konu olabilecek muhtemel anlamlarından hangisinin çevrileceği sorusu ekseninde ortaya çıkan bir dizi zorluk daha kalmaktadır. Kur'an'ın her satırında onun bizim çağdaşımız bir metin olmayışından, yani başka bir zaman ve kültürün izlerini taşıyan eski bir metin olmasından kaynaklanan bu tür anlama zorluklarıyla yüzleşiriz. Kanaatimce, Müslümanların Hz. Peygamber'in vefatından beri giderek artan bir surette karşı karşıya kaldıkları en büyük meydan okuma, zamanla ortaya çıkan bu dilsel, kültürel ve bağlamsal farklılaşma nedeniyle ilâhî kelâmın 'apaçık sözleri'nin muğlaklaşabildiğine ve belki de hidayet kaynağı buyruklarının anlamını az veya çok yitirebildiğine dair müşahedeleridir. Nitekim İslam âlimleri hatta günümüzde Kur'an'la ancak meal düzeyinde yüzleşebilen sıradan Müslümanlar bile bu meydan okumaya farklı şekillerde cevap vermek suretiyle Kur'an'ı kendi zamanlarında konuşurmaya ve onu kendi zamanları için anlamlı kılmaya çalışmaktadırlar.³

İslam kültürü içerisinde, Kur'an'ın bağlamından uzaklaşmakla ortaya çıkan muğlaklık, uyumsuzluk ve çok anlamlılık gibi anlama zorluklarına yönelik iki farklı tutum gelişmiştir. Erken dönemde hâkim olan tutuma göre çok anlamlılık Kur'an'ın nüzûl ortamından uzaklaşmaya bağlı olarak ortaya çıkan bir olgudur. Bu nedenle ilk nesiller çok anlamlılığı aşılması gereken bir engel olarak görmüş ve biricik özgün anlamın izini sürmüştür. İkinci asırdan itibaren ortaya çıkan ve özellikle Gazzâlî (ö. 505/1111) ile birlikte Sünnî dünyada

3 Krş. Ömer Özsoy, "Das Unbehagen der Koranexegese: Den Koran in anderen Zeiten zum Sprechen bringen", *Frankfurter Zeitschrift für islamisch-theologische Studien*, I (2014), s. 29-68.

ana akım haline gelen diğer tutuma göre ise, çok anlamlılık Kur'an'ın özsel bir niteliğidir.⁴ Esasen rivayet ve dirayet tefsirleri arasındaki temel ayrışma, herhangi bir tefsirde rivayetlere ne yoğunlukta yer verildiği değil, tefsirin hedefine dair yapılan tercihtir: İlk muhatapların anladığı, dolayısıyla Allah'ın kastettiği özgün anlamın tespit ve muhafazası veya metnin kaldırabileceği bütün mümkün anlamların tespit ve dökümü. Bu iki tutum arasındaki gerilim konusunda çoğu müfessir herhangi bir tercihte bulunma gereği duymaksızın, yerine göre 'özgün' anlamı, yerine göre çok anlamlılığı esas almıştır. Ancak, tefsirin görevini –tabir yerindeyse– Kur'an'ın özgün anlamının bekçiliği olarak gören ve bu tercihine radikal bir şekilde sadık kalmaya çalışan müfessirlerimiz de vardır. Kuşkusuz Taberî (ö. 310/923) bu tutumun en önemli örneğidir. Bilindiği üzere o kendisine ulaşan bütün malumatı ve yorumları aktardıktan sonra, kastedilen anlamın, başka ifadeyle ilk neslin anladığı özgün anlamın hangisi olduğunu tespit etmeye ve bu saikle mevcut yorumlar arasında bir tercihte bulunmaya çalışır.⁵ Diğer tutumun en başarılı temsilcisi olarak görebileceğimiz er-Râzî (ö. 606/1210) ise, kendisine kadar rivayet edilmiş mevcut yorumları genellikle eşdeğer yorumlar olarak nakletmekle kalmayıp, yeni yorum imkânları üretebilmek için iştiaklı bir çaba sarf eder.

İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889), Basra kadılığı da yapmış olan mutezilî âlim Ubeydullah İbn el-Hasan (ö. 168/784) üzerinden eleştirdiği, Kur'an'ın özgün anlamını buharlaştıran öznelci aşırı yorum eğilimi, zaman içerisinde, selevin yolunu izlediğini iddia eden Ehl-i Sünnet arasında da meşrulaşabilmiştir.⁶ Öyle ki, artık Kur'an'ın her dönemdeki ve bağlamdaki okuruna eşit düzeyde hitap ettiği ve her bir ayetinin, hatta her bir kelimesinin sonsuz anlamlar taşıdığı kabulü, Ehl-i Sünnet'in resmî tefsir görüşü haline gelmiş durumdadır. Bu yüzden, takriben on beş asır öncesinden gelen bir metin olarak Kur'an'ın ve

4 Bkz. Ebü Hâmid el-Gazâlî, *Cevâbirü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Reşid Rızâ, Dâru İhyâ'î 'Ulüm: Beyrut t.y.; ayrıca bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara Okulu: Ankara 2014.

5 Bkz. Atik Aydın, *İbn Cerîr et-Taberî'nin Kur'an Anlayışı ve Te'vil Tercihleri*, doktora tezi: Ankara Üniversitesi 2004; daha sonra kitap olarak yayımlanmıştır: *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlana Yöntemi*, Ankara Okulu: Ankara 2015. Ayrıca bkz. Hüseyin b. Ali el-Harbi, *Menbecü l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî fi-t-tercîh beyne l-akvâli t-tefsîriyye*, Riyad 2015.

6 İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi l-hadis*, thk. M. Muhyiddin el-Asfar, Beyrut 1999, s. 95 vd. Ayrıca bkz. Hüseyin Hansu, "Sünneti Yorumlamada Öznellik Sorunu: Ubeydullah b. el-Hasen Örneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI, 2 (2006), s. 31-50.

onun çağdaş okurları olarak bizlerin tarihselliğinden kaynaklanan hermenötik mesafeden bahsedilmesi dindar çevreleri genellikle rahatsız etmektedir. Bu rahatsızlığa sebep olan duyarlılığı anlamak ve belli ölçüde saygıdeğer bulmak mümkünse de, bunun dindarlıktan ziyade entelektüel yetersizlik veya ideolojik körlükle bağlantılı olduğu ortadadır. Söz konusu hermenötik mesafe, iddia edildiği gibi Müslümanların Kur'an'la kurdukları iman bağını yadsıyan bir yargının değil, Kur'an'ın özgün tarihsel, kültürel ve dilsel bağlamı ile onun – Müslüman olsun gayri müslim olsun– çağdaş okuru arasındaki farklılaşmanın yol açtığı yabancılaşma dair nesnel bir tespitin ifadesidir.⁷ Hermenötik mesafe konusundaki ısrarlı duyarsızlık, Kur'an'ın evrenselliğini müdafaa argümanı ile meşrulaştırılsa da, esas itibarıyla okurun Kur'an'a teslim olması değil, onu teslim alması sonucunu doğurmaktadır.

Günümüzde yaşayan bir Müslümanın Kur'an'la arasındaki mesafeyi yadsıyarak, sadece Müslüman olmaklığı sayesinde Kur'an'ı okuduğunda otomatik olarak anlayacağını vehmetmesi, maşukuna kavuşmak için onu ayağına bekleyen şaşkın bir aşkın durumuna benzetilebilir. Oysa Kur'an, aşkını kendisine çağıran bir maşuk gibi bizi kendi dünyasına çağırılmaktadır. Biz yerimizden kıvılcımda kalmadıkça, onun dünyasına yönelmedikçe Kur'an'ı anlamamız boş bir hayaldir. Kur'an'ın mehcür kalmaması, onunla aramızda sahici bir vuslatın gerçekleşmesi, yani onu anlayabilmemiz için bizim onun ayağına gitmemiz gerekir. Kur'an'la aramızdaki mesafeye dikkat çekmek, zaman zaman vehmedildiği gibi bu sevdadan vazgeçmeye değil, tam aksine Kur'an'ı anlamak, yani ona kavuşmak için bu mesafeyi imkân ölçüsünde aşmaya çağrıdır, tıpkı Ferhat'ın Şirin'e ulaşmak için dağları deldiği, Mecnun'un Leyla'ya ulaşmak için çölleri aştığı gibi. Dolayısıyla samimi bir Kur'an okuru onun ayağına gitmeye hazır olmalı ve ideal bir Kur'an çevirisi de okurunu Kur'an'ın ayağına götürebilmeyi hedeflemelidir. Bunun için çevirmenin de okurun da dağları delmeyi, çölleri aşmayı, bitkin düşmeyi ve ayaklarının yara bere içinde kalmasını göze alması gerekir.

Bu aşk mecazını sonuna kadar devam ettirmek gerekirse, gerçekten Kur'an'a sevdalı olan okur, ona kavuştuğunda, yani onun özgün anlamıyla yüz-

7 Hermenötik mesafe (*hermeneutische Differenz*) kavramını okurun metne yabancılaşmasını betimlemek için kullanan Schleiermacher bu mesafenin aşılabilir olduğunu ve bunun da hermenötik görevi olduğunu savunur; bkz. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher, *Hermeneutik und Kritik*, Suhrkamp: Frankfurt am Main 1977.

leştirdiğinde aradığını veya hayal ettiğini bulamama duygusunu yaşamaya da hazırlıklı olmak durumundadır. Zira kavuşma anında göreceği manzaranın, yani Kur'an'ın özgün anlamlarının, konu hakkında birikimi olmayan çağdaş okuru memnun edeceğinin garantisi yoktur. Kavuşma anı, aşığın aşkının, müminin imanının ve bilim insanının hakikate sadakatının sınındığı yerdir. Kur'an'ın tarihselliğini, kendi tarihselliklerini ve dolayısıyla Kur'an'la aralarındaki hermenötik mesafeyi reddedenler, bu yüzleşmeyi göze alamayanlardır. Hırsızın elinin kesilmesinden, kadının kocası tarafından dövülmesinden, kölelerden ve savaştan bahseden bir Kur'an onların beklentilerine cevap vermemektedir. Zira onlar gerçekte Kur'an'ın değil, onun hayalinin, yani zihinlerinde yarattıkları çağdaş bir Kur'an'ın âşığıdır. O yüzden, Kur'an'ın gerçek veçhesiyle yüzleştiklerinde de onu kendi beklentilerine uygun hale getirmek için olmadık yolları denerler. Nitekim pek çok çağdaş Kur'an yorumunu ve Kur'an çevirisini mercek altına aldığımızda yapılanın çoğu kez, Kur'an metnine onun anlam dünyasına yabancı yeni anlamlar yüklemek olduğunu görüyoruz. Yorumun veya çevirinin gerçekleştiği bağlamla Kur'an metni arasında bir bağ kurabilmek için Kur'an metni kendi özgün bağlamından özgürleştirilmekte, bağlamsızlaştırılmakta ve anlamın tespiti konusunda yegâne belirleyici etken, okurun veya çevirmenin tarihsel-kültürel bağlamı ve öznel beklentileri olmaktadır. Oysa, yorum adı altında yapılan, aslında okurunun beklentilerine boyun eğen, kulağını tırmalamayan ve vicdanını rahatsız etmeyen 'çağdaş bir Kur'an' üretmekten başka bir şey değildir.⁸

Bir Müslümanın Kur'an'ı anlama çabasının nihai hedefi elbette Allah'ın kendisinden ne beklediği sorusunun cevabını bulmak, yani Kur'an'ı kendisine konuşturmasıdır. Kur'an'ın nâzil olduğu dönemde muhataplarına ne dediğinin, onlar tarafından nasıl anlaşıldığının, yani özgün anlamının tespiti, bu hedefe giden yolun olmazsa olmaz ilk adımıdır sadece. Bu ilk adım kaçınılmazdır, zira Kur'an'ın muhataplarına ne dediğini anlamadan, onu kendimize konuşturmamız mümkün değildir. Erken dönemlerde genellikle "tefsir" olarak nitelenen bu adım, Allah'ın ne dediğine dair tanıklıkla eşdeğer görüldüğü için, bu konuda söz söyleme hakkı Kur'an vahyinin tanıkları ve doğrudan muhatapları olmaları itibarıyla sadece sahabeyle sınırlanmıştır. İşte özgün anlamı kastedilen,

8 Bkz. Ömer Özsoy, "Çağdaş Kur'an(lar) Üretimi Üzerine -'Karı Dövme' Olgusu Bağlamında 4. Nisâ', 34 Örneği-", *İslâmiyât* 5, 1 (2002), s. 111-124.

Kur'an'ın muhataplarına dediğinden, muhataplarının ondan anladığından başka bir şey değildir. Bu nedenle, özgün anlam aynı zamanda tarihsel anlamdır. Kur'an'ın tarihsel anlamından hareketle güncel duruma yönelik mesajının istinbat edilmesi ise "te'vil" olarak nitelenmiştir. Dolayısıyla, Kur'an'ın bizden ne beklediği hakkında söyleyebileceğimiz her şey te'vil kapsamında değerlendirilmek durumundadır.⁹

Bu teorik çerçeveden bakıldığında, Müslüman olsun olmasın bütün Kur'an okurlarının, dolayısıyla bütün Kur'an çevirmenlerinin öncelikli ödevi, Kur'an'ın özgün anlamına ulaşmak, onu yeniden inşa etmektir. Kur'an vahyinin muhatapları üzerinde yarattığı etkiye, onları nereden alıp nereye götürdüğüne, nüzûl döneminde gerçekleştirdiği devrimsel dönüşümlere ve dolayısıyla insanoğlunun tarihteki yürüyüşüne bahsettiği katkılara ilişkin söz söylemek, ancak Kur'an'ın özgün tarihsel anlamı üzerinden mümkündür. Bu nedenle, en azından bilimsellik iddiası taşıyan bir Kur'an çevirisinin öncelikli hedefi, okurunu Kur'an'ın özgün anlamıyla yüzleştirmek olmalıdır.

Özgün Anlamı Yeniden Kurmanın Zorlukları

Özgün anlamın tespiti konusunda sihirli bir formül bulmak mümkün olmasa da, neyin Kur'an'ın kastetmediği türedi bir anlam yakıştırması olduğunu tespit edebilmek için sağlam bir kriter olarak Alman Kur'an araştırmacısı Nicolai Sinai'nin geliştirdiği 'söylenebilirlik' ilkesine başvurulabilir.¹⁰ Kur'an çevirilerinin Kur'an'a yüklediği anlamları nüzûl döneminde söylenebilirlikleri açısından sorguladığımızda, yaygın anlam önerilerinin pek çoğunun gerçekte Kur'an tarafından söylenebilir olmadığını tespit etmekte zorlanmayız. Mesela 7. yüzyılda 'embriyo'nun söylenebilirliği yoktur. Elinde yazılı bir metin olmayan ve Müslüman muhayyilesine göre ümmi olan Hz. Peygamber'e "Oku!" sözünün söylenebilirliği yoktur; bu nedenle *ikra'* emri ile başka bir şey kastedilmiş ve anlaşılmış olmalıdır. Henüz İslâmî ilimlerin gelişmediği nüzûl döneminde *tafaqqub* ile fıkıh ilminin, *hadîs* kelimesiyle hadis rivayetlerinin ifade edilmiş olması mümkün değildir. Dünyanın küre şeklinde olduğundan

9 Krş. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Tefsîru l-Mâturîdî (Te'vilâtu ehli s-sunne)*, thk. Mecdî Bâslüm, Beyrut 2005, I, 349-350.

10 Nicolai Sinai, *The Qur'an, A Historical-Critical Introduction*, Edinburgh 2017, s. 2 vd.

haberdar olmayan insanlara yer kürenin kutuplardan basık olduğundan, dahası kutuplardan bahsetmek mümkün değildir. Aynı şekilde paranın yaygın olarak kullanımında olmadığı mübadele ekonomisinin hâkim olduğu bir bölgede modern iktisat bilimindeki anlamıyla faiz söz konusu edilemez. Değerli meslektaşım Mehmet Akif Koç'un Kur'an çevirilerinde anakronizm sorununu ele alacağı sunumunda bununla ilgili pek çok örneğe yer vereceğini umduğum için örnekleri çoğaltmaya gerek duymuyorum.

Kur'an'ın tekil pasajlarının özgün anlamlarına ulaşmak için elimizde sınırlı imkânlar olduğunu peşinen itiraf etmek durumundayız. Bu konuda en güvenilir kaynak kuşkusuz bizzat Kur'an metninin kendisidir. Zira Kur'an hem kendisinden bahseden, kendi bağlamına atıfta bulunan bir metin hem de 7. yüzyıl Hicaz bölgesinin yüksek Arapçasına tanıklık eden bir belgedir. Kur'an'ın bu vasfına rağmen İslam geleneğinde Kur'an'ı İslam'ın doğuş dönemi ve Kur'an'ın nüzül bağlamı ile ilgili çalışmalarda kaynak olarak kullanma geleneği gelişmemiştir.¹¹ Çağdaş dönemde Batılı Kur'an çalışmalarıyla temas halinde olan bazı Müslüman yazarlar Kur'an'ı bu açıdan ele alan çalışmalar yapmışlarsa da Kur'an'ın özgün anlamını yeniden inşa etme amacına matuf olarak Kur'an metninin içerdiği bütün ipuçlarının değerlendirilebildiği söylenemez.

Kuşkusuz Kur'an metnini bir tarih kaynağı olarak kullanabilmek için onun tarihsel bağlamıyla ilgili Kur'an dışı bilgilerle karşılaştırmalı olarak okunması gerekmektedir. Kur'an'ın tekil pasajlarının özgün anlamlarını yeniden inşa etmek için başvurulması gereken Kur'an dışında iki kaynak türü söz konusudur: 1. Münferit vahiy kesitlerinin muhtemel uzak ve genel bağamlarına veya bazı kavramların anlam ve çağrışım dünyasına dair ipuçları içeren İslam öncesi Arap kültürüne ve Geç Antikite'ye ait kaynaklar; 2. Doğrudan doğruya Kur'an'da kullanılan kelimelerin nüzül dönemindeki anlamlarına, ayetlerin nüzül sebeplerine ve nüzül dönemi koşullarına, yani münferit vahiy kesitlerinin yakın ve özel bağlamına dair bilgiler içeren İslâmî rivayet malzemesi.

Batılı İslam araştırmalarında İslam'ın doğuş dönemi ve Kur'an'ın yorumlanması bağlamında İslâmî rivayet malzemesine itibar etmeme eğilimi halen hâkim durumdadır. Buna karşılık İslam dünyasındaki çalışmalarda da genel-

11 Krş. Ömer Özsoy, "Kur'an'ı Tarihsel Bilgi Kaynağı Olarak Kullanmanın İmkân ve Sorunları", *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, Ankara 2015, s. 151-164.

likle İslam dışı kaynaklara ve verilere itibar etmeme eğilimi hâkimdir. Bu nedenle Müslüman ve Batılı Kur'an araştırmalarının esasen birbiriyle alakası olmayan iki ayrı Kur'an'dan bahsettiği söylenebilir. Her iki kaynak türünün de güvenilirlik ve içerdiği bilgilerin yorumlanmasıyla ilgili ciddi sorunlar taşıdığı elbette göz ardı edilemez. Ancak bu sorunları ve ilgili araştırma alanlarının zorluklarını bahane göstererek bu kaynakların sunduğu bilgileri bütünüyle görmezden gelmek bilimsellikte telif edilebilecek bir tutum olmasa gerektir. Bilim camiasına düşen, bir yandan bu zorlukları aşmaya yönelik katkı sunmaya çalışırken öte yandan da ulaşılan sonuçlar ekseninde Kur'an'ın özgün anlamıyla ilgili önerilerde bulunmaktır.

Son yıllarda yaptığı yayınlarda özellikle Angelika Neuwirth, Kur'an'ın bir Geç Antikite metni olduğunu ve bu nedenle Avrupa'nın kültürel kaynaklarını teşkil eden birikimin bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmakta ve bu tezinden dolayı hem takdir toplamakta hem de ağır eleştiriler almaktadır.¹² Genellikle Akdeniz havzasının İlk Çağ'dan (Antikite) Orta Çağ'a geçiş sürecini nitelerek için kullanılan *Geç Antikite* kavramının tam olarak hangi zaman dilimini ve hangi coğrafi bölgeleri içerdiğine dair bilim dünyasında bir ittifak söz konusu olmamakla birlikte, özellikle 70'lerden itibaren bu dönemi bir çöküş süreci olarak gören eğilim, yerini bu dönemi bir dönüşüm ve farklılaşım süreci olarak görme eğilimine terk etmiş bulunmaktadır. Bu paradigmal dönüşümle irtibatlı görülmesi gereken bir diğer gelişme de Geç Antikite'nin içerdiği zaman aralığının "uzun Geç Antikite" nitelmesi altında Miladi 200 ila 800 yılları arasındaki dönemi kapsayacak ve İran, Orta Asya ve Arap Yarımadasını da kuşatacak genişlikte ele alınır olmaya başlamasıdır. En son çalışmalar, bazı bulgulardan hareketle Afrika'yı da bu kapsama dahil etme eğilimindedir.¹³

Kur'an açısından Geç Antikite'yi önemli kılan husus, Kur'an'ın atıfta bulunduğu bazı olayların bu havzada vuku bulmuş olması (mesela Doğu Roma İmparatorluğu ile Pers Sasani İmparatorluğu arasındaki savaş), Kur'an'ın müdahil olduğu teolojik tartışmaların (mesela Allah'ın zatiyeti, ilk insanın yaratılışı, vahyin mahiyeti ve İsa'nın mesihiyeti), atıfta bulunduğu dinî grupların

12 Angelika Neuwirth, *Der Koran als Text der Spätantike. Ein europäischer Zugang*, Verlag der Weltreligionen: Berlin 2010.

13 Örnek olarak bkz. Johannes Preiser-Kapeller, *Jenseits von Rom und Karl dem Großen. Aspekte der globalen Verflechtung in der langen Spätantike, 300–800 n. Chr.*, Mandelbaum: Viyana 2018.

(mesela Yahudi, Hıristiyan, Sabii ve Mecusi topluluklar) inanç, pratik, metin ve anlatılarının ve nihayet Kur'an'ın tabiat ve evrene dair ifadelerine zemin teşkil eden bilimsel ve felsefi tasavvurların Geç Antikite kapsamında yer almasıdır. Nitekim İslâmî kaynaklarda Cahiliye başlığı altında ele alınan olgu da Batı'da Geç Antikite çalışmaları çerçevesinde incelenmektedir. Bu kapsamda yürütülen örneğin Suriye ve Bizans tarih yazıcılığına dair kaynaklarla, bölgedeki Hıristiyan ve Yahudilerin istinat ettikleri metinlerle, Güney Arabistan'da bulunan arkeolojik kalıntılarla, Arapça yazıtlarla, İslam öncesi Arap şiiriyle ve erken dönem İslâmî sikkelerle ilgili çalışmalar, İslam'ın doğuş dönemine, dolayısıyla Kur'an'ın nüzûl dönemine ışık tutacak önemli veriler sunmaktadır.

Bilimsel duyarlılık sahibi İlâhiyat uzmanları, Kur'an'a yüklenen –bahsettiğimiz kaynakların sunduğu verilerle uyum arz etmeyen– türedi anlam yakıştırmaları konusunda genellikle ihtiyatlı olma eğilimindedir. Ancak bu dikkatli tutum, kaynakların onaylamadığı veya rivayetlerde yer almayan anlam önerilerinin kategorik olarak asılsız veya uydurma ilan edilmesini gerektirmez. Çünkü en azından teorik olarak, bazı pasajların özgün anlamlarının zaman içinde şu veya bu sebeple unutulmuş veya bastırılmış olması ihtimali göz ardı edilemez. Rivayetlerdeki verilerden hareketle özgün anlamı yeniden inşa etme girişiminin yüzleşmesi gereken en önemli zorluk işte bu noktada ortaya çıkmaktadır. Malum olduğu üzere, Kur'an'ın nâzil olduğu dönemin şartları ve Kur'an'ın ilk nesiller tarafından nasıl anlaşıldığı hakkındaki bilgilerimizi borçlu olduğumuz İslâmî kaynakların en eskileri ikinci asrın ortalarıyla üçüncü asrın sonları arasında yaşayan âlimlere izafe edilmektedir. Bütün mezhep ve ekollerin bu süre zarfında büyük ölçüde teşekkül etmiş olduğunu ve eserleri bize ulaşan âlimlerin de genellikle fikhî ve kelâmî bir mezhebe veya siyasi ve ideolojik bir akıma bağlı olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, bu ai-diyetlerinin ve teolojik-siyasi yaklaşımlarının, hangi rivayetleri eserlerine alıp hangilerini dışarıda bırakacakları, onları hangi konularla ilişkilendirecekleri ve nihayet nasıl yorumlayacakları üzerinde hiç etkisi olmadığını varsayamayız. Bu nedenle, yazılı kaynaklarımızın aktardığı rivayetlerle bu rivayetlerde tasvir edilen tarihsel gerçeklik arasındaki ilişkinin tespiti, İslam'ın doğuşu ve Kur'an'ın özgün anlamı ile ilgili bilimsel çalışmaların en önemli görevidir.

Üstelik, günümüze ulaşan kaynakların neredeyse hiçbirinin musannıf ya da müellifinin bizzat kendisinin yazdığı veya yazımını onayladığı asıl metin

-teknik tabiriyle “musannıf/müellif nüshası”- olmayıp, asıl metnin genellikle yüzyıllar sonra yazılmış bir kopyası olduğunu biliyoruz. Özellikle klasik hadis tenkidi çalışmaları ve şerh literatürü, erken dönemde bu durumun bir sorun olarak teşhis edildiğini ve eldeki herhangi bir nüshanın yazıldığı tarih ile musannıfın yaşadığı dönem arasındaki zaman aralığında metne ne tür müdahalelerde bulunulduğunu saptamak için ciddi çaba sarf edildiğini sergilemektedir. Erken dönem kaynaklarının değerlendirildiği nüshaların önemli bir kısmı günümüze ulaşmadığı için, elimizdeki elyazması eserlerin kahir ekseriyeti halen bu açıdan incelenmeye muhtaç durumdadır. Merhum Fuat Sezgin, Sünnî dünyanın Kur'an anlayışı ve geleneksel olarak Kur'an ayetlerine yüklediği anlamlar üzerinde en etkili kaynak olduğunda kuşku olmayan ve Kur'an'dan sonra en güvenilir kaynak olarak kabul edilen *el-Câmi'u's-şâhih*'e dair 1956 yılında yayımladığı çalışmasında bu tür çalışmalara örneklik teşkil edecek bir inceleme ortaya koymuştur.¹⁴ Ayrıca İsmail Cerrahoğlu Hocamız özellikle tefsirin doğuş dönemine dair 1980 öncesinde yayımladığı makaleleriyle¹⁵ ve bu çalışmalarını toplayıp yeni çalışmalarla zenginleştirdiği tefsir tarihine dair kitabında¹⁶ İslam'ın yazılı kaynaklarının tarihiyle ilgili dönemi için ileri çalışmalara imza atmıştır. Ne yazık ki, bu öncü çalışmalar akademik bir geleneğin oluşmasına yol açamamış, İlahiyat alanında 80'li yıllardan itibaren yapılan çalışmalar büyük ölçüde küreselleşmenin dayattığı ideolojik konulara yönelmiştir. Buna karşın Batılı hadis araştırmaları çerçevesinde, Fuat Sezgin'e atıfta bulunmaktan sistematik olarak kaçınılmalı ve kanaatimce onun açtığı yoldan giderek yazılı İslam kaynaklarının tarihiyle ilgili çok değerli çalışmalar gerçekleştirilmiş; dahası, “isnad araştırmaları” diye nitelenen bir araştırma alanı ortaya çıkmış ve bu kapsamda rivayetlerin özgün metinlerinin nasıl tespit edilebileceğine ve

14 Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İbrahim Horoz: İstanbul 1956. Kitabın Ali Dere tarafından sadeleştirilerek ve *GAİS*'in Hadisle ilgili bölümünün tercümesi eklenerek gerçekleştirilen yeni baskısı 2001 yılında Kitâbiyât Yayınları arasında yayımlanmış olup, en son baskısı (8. baskı) Otto Yayınevi (Ankara) tarafından 2019 yılında yayımlanmıştır.

15 Bunlardan bazılarını yayın tarihlerine göre zikretmek gerekirse: Abdurrazzâk b. Hemmâmî (1967), Taberî (1968), Ali b. Ebî Talha (1969), Sufyân eş-Şevrî (1970), İbn Ebî Hâtim (1970), İbn Abbâs (1972), Tabiilerin tefsirde yeri (1972), Hicrî 2. ve 3. asırlardaki tefsir faaliyetleri (1972), Muşkâtil (1973), İbn Hibbân (1973), Acâ b. Ebî Rabâh (1974), Mucâhid (1975), Sa'lebi (1980).

16 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB: Ankara 1988. Kitabın en son baskısı (9. baskı) Fecr Yayınevi (Ankara) tarafından 2019 yılında gerçekleştirilmiş bulunmaktadır.

nasıl tarihlendirilebileceğine dair sayısız strateji geliştirilmiştir.¹⁷ Memnuniyetle kaydetmek gerekir ki, Türkiye’de de son yirmi yılda özellikle siyer, hadis ve tefsir tarihi alanında, İslâmî rivayet malzemesi ve yazılı kaynaklarımızla ilgili bu tür temel araştırmalar yeniden ivme kazanmış bulunmaktadır.

Bilimsel çalışmalarda genellikle matbu nüshalar kullanıldığı için, kaynaklarla ilgili temas edilmesi gereken bir diğer sorun da matbu eserlerin asıllarına uygunluğu ile ilgilidir. Maalesef halen pek çok eseri hangi elyazması kaynağa dayandığını bilmeden kullanmak durumundayız. 2000’li yıllarda moda hale gelen, hiçbir elyazması günümüze ulaşmamış eserleri muahhar kaynaklardaki atıflardan hareketle yeniden inşa etmek suretiyle müstakil eser halinde basma ameliyesi, bir yönüyle değerli bir hizmet olsa da gelecek nesilleri sahte kaynaklar sorunuyla karşı karşıya bırakma potansiyeli içermektedir. Hiçbir kaynaktan kendisine bir eser izafe edilmeyen şahıslardan gelen rivayetleri toplamak suretiyle o şahıslar adına eserler yayımlandığını göz önünde bulunduracak olursak, işin vehameti daha iyi anlaşılacaktır –örnek olarak Hz. Ayşe’nin tefsiri olarak yayımlanan kitabı zikredebiliriz-.

Eserin elyazmasıyla karşılaştırıldığında tespit edilebilen yanlış okuma, metne ilavelerde bulunma ve bazı pasajları dışarıda bırakma gibi durumlar nedeniyle, dayandığı elyazması kaynağı veya kaynakları belirten tahkik çalışmaları da ancak azami dikkatle kullanılabilir durumdadır. Tefsir anlayışımız üzerinde önemli etkisi bulunan Taberî’nin ilk basımı 1901 yılında Kahire’de gerçekleştirilen tefsirini ele alacak olursak, bu tefsirin bugüne kadar basılan 15 civarındaki nüshası arasındaki farklar dikkat çekici düzeydedir ve izaha muhtaçtır. Bu matbu nüshaların hepsinde de Taberî’nin tâbi olmadığı, hatta zaman zaman açıkça eleştirdiği Âşım-Hafs kıraatinin esas alındığını göz önünde bulunduracak olursak, mevcut matbu nüshalara ancak sınırlı ölçüde güvenebileceğimizi teslim etmek durumunda kalırız. Tahkikli neşredilen kaynakların

17 Bu bağlamda özellikle geçen yıl vefat eden Harald Motzki’nin yanı sıra Gregor Schoeler ve Andreas Görke’nin çalışmalarına atıfta bulunmak gerekir. Bunlardan bazılarını zikretmek gerekirse: Schoeler, *Charakter und Authentie der muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds*, De Gruyter: Berlin 1996; Görke, *Das Kitâb al-Anwâl des Abû ‘Uбайд al-Qâsim b. Sallâm: Entstehung und Überlieferung eines frühislamischen Rechtswerkes*, Darwin: Princeton 2003; Motzki, *Hadith. Origins and developments*, Ashgate: Farnham 2004; Görke&Schoeler, *Die ältesten Berichte über das Leben Muhammads: Das Korpus ‘Urwa ibn az-Zubair*, Darwin: Princeton 2008; Motzki, *Wie glaubwürdig sind die Hadithe?*, Springer: Wiesbaden 2014.

güvenilirlikleriyle ilgili bir diğer örnek olarak Ya'qûbî'nin surelerin nüzûl sırasına dair Ebû Salih kanalıyla İbn Abbas'a isnad ettiği listeyi zikredebiliriz. Söz konusu liste Ya'qûbî'nin tarihe dair eserinin farklı matbu nüshalarında farklı şekillerde verilmektedir. Leiden 1883 baskısı Houtsma tahkikinde mesele Fâtiha sûresi 6. sırada, Baqara sûresi 84. sırada, Nûr sûresi 89. sırada; 2010 Beyrut baskısı Muhannâ tahkikinde ise Fâtiha sûresi 5. sırada, Baqara sûresi 80. sırada, Nûr sûresi 85. sırada verilmektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbas'a isnad edilen aynı listenin Jeffery tarafından 1973'te neşredilen *Kitābu'l-Mebānî*'deki versiyonunda Fâtiha sûresi hiç yer almazken, Baqara sûresi 85. sırada, Nûr sûresi 100. sırada verilmekte; İbnü'd-Durays'ın *Faḍā'ilu'l-Ḳur'ān*'ının 1987 Dımaşk baskısı Budayr tahkikinde ise Fâtiha sûresine yine hiç yer verilmezken Baqara sûresi 86. sırada, Nûr sûresi ise 102. sırada verilmektedir. Başka kaynakların farklı isnadlarla veya isnadsız olarak İbn Abbas'a atfettiği nüzûl listelerini karşılaştırdığımızda da durumun pek farklı olmadığını görüyoruz. Bu bağlamda İbn Abbas'ın dışında Ali b. Ebî Tâlib, Câbir b. Zeyd, Muhammed b. en-Nu'mân b. Beşîr, el-Câfer es-Sâdiq, Mücâhid, el-Hüseyn b. Vâkıd, İkrime ve İbn Şihâb ez-Zühri gibi farklı isimlerden rivayet edilen ve bunlara ilaveten Hâzin (ö. 741/1341), Zerkeşî (ö. 794/1392), Maḳrîzî (ö. 845/1441) ve el-Keremî el-Maḳdisî (ö. 1033/1624) gibi âlimlerin isnadsız olarak verdikleri nüzûl listeleri arasındaki farklılıklardan söz etmeye bile gerek yok.¹⁸

Bu örnekler, rivayetlerden hareketle özgün anlamı yeniden kurma çabasının karşı karşıya olduğu önemli bir diğer sorun alanına işaret etmektedir: Rivayetler arasındaki çelişki ve tutarsızlıklar, teknik ifadesiyle muhtelif ve muzdarib haberler sorunu. İslâmî rivayetlerle ilgili bu sorunları aşabilmek için, tamamı uzlaştırma odaklı olan klasik *te'vîlu muhtelifi l-hadîs* yöntemlerinin sınırlarını aşan çözüm stratejilerine ihtiyaç vardır. Zira uzlaştırmadan daha öncelikli olan ilmî vazife, bu ihtilafların nasıl ortaya çıktığını açıklamak ve bu çelişkili bilgiler arasından tarihsel gerçekliğe en yakın olanı bulup çıkarmak için ne gibi yöntemlere başvurulabileceği üzerine kafa yormaktır. Bu sorunla

18 Muhtelif nüzûl tarihi listeleri arasındaki farklar hakkında ayrıntı için bkz. Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Tablîli*, Ankara 2014; Esra Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, KURAMER: İstanbul 2016.

yoğun ilgilenen ilk çağdaş Müslüman âlimin yine merhum Fuat Sezgin olduğu kanaatindeyim. Onun Buhârî'nin kaynakları ve İslâmî ilimlerin doğuş ve erken gelişim tarihlerine dair vukufu çalışmalarından sonra maalesef İslam dünyasında bu konuyla ilgili ciddi çalışmalar yapıldığı söylenemez. Dahası, İslam dünyasında Sezgin genellikle bir fen bilimleri tarihçisi olarak görülmekte ve İslam kitâbiyâtına dair dev eseri *GAS (Geschichte des arabischen Schrifttums)* da, şayet okunursa, bibliyografik bir çalışma olarak okunmaktadır. Sezgin, aynı şahıstan farklı görüşler rivayet edilmesini rivayet malzemesinin ve bu malzemeyi içeren kaynakların oluşum tarihleriyle açıklamaktadır. Ona göre, muzdarip haberlerin en azından bir kısmı derlemeci âlimlerin ellerinde çok sayıda yazılı kaynak bulunmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, Taberî Baqara, 2/125. ayette geçen *meşâbe* kelimesinin anlamıyla ilgili muhtelif tefsirlere yer verirken, Mücâhid'den (ö. 723) de üç farklı isnadla üç farklı açıklama nakleder. Sezgin, bu isnadları karşılaştırmak suretiyle, Taberî'nin birinci açıklamayı bizzat Mücâhid'in kitabından, ikinci açıklamayı Ma'mer'in (ö. 770) Abdürrezzağ (ö. 826) tarafından aktarılan kitabından, üçüncü açıklamayı ise İbn Ebî Necîh'in (ö. 748) kitabından almış olabileceği sonucuna ulaşmaktadır. Sezgin, bu yöntemin sadece muzdarip rivayetlerin nasıl ortaya çıktığını açıklamakla kalmayıp, tefsir eserlerinin tarihini tespit etmeye, hatta bugüne ulaşmamış kitapları kısmen yeniden inşa etmeye de elverişli olduğuna kanidir. Nitekim ona göre bu örnek, İbn Ebî Necîh'in, Mücâhid'in kitabına dayalı olarak bir tefsir yazdığını, ancak zaman zaman ondan farklılaştığını göstermektedir.¹⁹

Ele aldığımız örneklerin gösterdiği gibi, eski kaynaklarımızın tarihi ve tahkiki basımları konusunda halen yapılacak çok iş olmakla birlikte, tefsir tarihi ve Kur'an'ın özgün anlamı ile ilgili çalışmalar yapabilmek için bu kaynakların daha sağlıklı baskılarının yapılmasını beklemek gerçekçi olmaz. Nitekim son yıllarda matbu kaynaklara dayalı olarak çok önemli birtakım çalışmalar yapılmış ve halen yapılmaya devam etmektedir. Bu çerçevede, ikisi halen devam eden ve ikisi tamamlanmış bulunan dört projeyi ana hatlarıyla tanıtmak ve bir proje önerisinde bulunmak istiyorum.

19 Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Brill: Leiden 1967, s. 20.

Özgün Anlamı Yeniden Kurmanın İmkânları: Kur'an ve Tefsir Projeleri

Kur'an'ın özgün anlamını kurma amacıyla başvurulabilecek ilk çalışma, Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi bünyesinde Angelika Neuwirth başkanlığında 2007'den beri Potsdam'da yürütülen *Corpus Coranicum* adlı projedir. Bu proje kapsamında en eski Kur'an yazmaları (metin ve resim olarak) ve kıraat literatüründe yer verilen bilgiler bir veri bankasında toplanmak suretiyle her ayetin imla ve tilavet farklılıkları tespit edilmektedir. Proje bu sayede ilk kez bilimsel bakımdan güvenli, tarihsel-eleştirel bir metin tabanı sağlama iddiasındadır. Projenin ikinci amacı, Kuran'ın ait olduğu tarihsel ve kültürel muhite ait İslam öncesi ve İslam dışı metinlerin toplandığı bir veri tabanı oluşturmaktır. Her iki veri tabanı da büyük ölçüde tamamlanmış olup, projenin internet sitesinde yayımlanmış bulunmaktadır.²⁰ Projenin üçüncü amacı ise, her iki veri tabanına dayanan bir kronolojik ve edebi Kur'an yorumu gerçekleştirmektir. Bu çerçevede Theodor Nöldeke'nin önerdiği nüzül sırası da yeniden gözden geçirilmekte ve her bir döneme ait sûreler kendi aralarında kronolojik olarak sıralanmaktadır. Mesela Nöldeke'nin "Erken Dönem Mekki Sûreler" olarak tespit ettiği kategori kendi içinde 4 ayrı kronolojik gruba ayrılmış bulunmaktadır:

Grup I: 93, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 111

Grup II: 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 96

Grup IIIa: 53, 74, 75, 77, 78, 79, 80

Grup IIIb: 51, 52, 55, 56, 68, 69, 70, 73, 83

Mekki sûrelerin yorumları büyük ölçüde tamamlanmış olup, internet sayfasında yayımlanmış bulunmaktadır. Bahsi edilen her iki veri tabanı da nesnel temele dayandığı ve kaynaklardaki bilgileri topladığı için Kur'an araştırmacıları için büyük bir kolaylık ve zenginlik sağlamaktadır. Ancak, proje büyük ölçüde matbu kaynaklara dayandığı için, daha önce temas edilen zaafardan hali değildir. Ayrıca, bu bilgiler üzerine bina edilen yorumlar –doğal olarak– Kur'an'ı vahiy olarak görmeyen bir yaklaşımla yapıldığı ve tefsir rivayetlerini tamamen göz ardı ettiği için Müslümanların tefsir ihtiyacını karşılama konusunda yetersiz kalmak durumundadır.²¹

20 <https://corpuscoranicum.de/>

21 Bu projeye ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Esra Gözeler v.d., "Corpus Coranicum Projesi: Kur'an'ın Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak", *AÜİF Dergisi*, LIII/2 (2012), s. 219-253.

İkinci proje çalışması, *Corpus Coranicum*'dan çok sonraları başladığı halde, onun sunduğu Kur'an yazmalarını ve Kur'an'la çağdaş akraba metinleri toplama gibi temel hizmetlere ilaveten, ayetlerin söz dizimi ve kelimelerin gramatik statüleri, kelimeler arasındaki yakınlık ve ilişkiler, kelimelerin anlamları, Kur'an'da yaygın olarak kullanılan ifade kalıpları, Mekkî ve Medenî sûrelerin ve bu sûrelerdeki ayetlerin uzunlukları gibi Kur'an araştırmacıları için değerli pek çok ayrıntı konusunda da hizmet sunacak şekilde tasarlanmış olan *Qur'an Gateway*'dir. Bu proje çalışması, aralarında Mehdi Azaiez, Emran el-Badawi, Gerd Rüdiger-Puin, Gabriel Said Reynolds ve Nicolai Sinai gibi araştırmacıların da bulunduğu uluslararası bir bilim konseyinin gözetimi ve danışmanlığı altında yürütülmektedir.²²

Her iki proje de sûreleri bütün olarak gördüğü için nüzûl tarihine dair veriler tarihsel bir Kur'an araştırmasının ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmaktadır. Yine de özellikle Kur'an yazmalarıyla ilgilenen ve Kur'an'ı metinler arası perspektifle okumak isteyen araştırmacılar için değerli birer kaynak olma özelliğini korumaktadırlar.

Üçüncü proje, *Corpus Coranicum* projesinin, kıraatler dışındaki İslâmî rivayet malzemesini sistematik olarak değerlendirme dışı bırakmasından kaynaklanan eksikliği gidermek üzere Tunus'ta Abdülmecîd eş-Şerfî başkanlığında bir ekip tarafından aynı yıllarda başlatılan ve 2016'da tamamlanan *el-Muşhaf ve-ķırā'ātuh* projesidir. Bu çalışma Sınır Tanımayan Müminler Topluluğu (Mu'minün bi-lâ Hudūd) tarafından yayımlanmış bulunmaktadır (el-Merkez eş-Şekâfî li-l-Kitâb ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Kazablanka 2016). Proje ekibinin temel iddiası, herhangi bir teolojik veya ideolojik yaklaşıma uygun olup olmadığına bakmaksızın, kaynaklarda yer alan Kur'an metniyle ve kıraatlerle ilgili bütün bilgileri sistematik olarak toplamış olmaktır. Yazarlar, böylece bazı çalışmalarda ört bas edilen birtakım bilgileri de gün yüzüne çıkardıklarını ummaktadırlar. Ayrıca Batılı Kur'an araştırmalarında yer alan Kur'an metniyle ilgili bilgilere de yer verilmiş olması, yazarların ön plana çıkardığı bir diğer özellik olarak dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, Arthur Jeffery'nin erken döneme ait Kur'an yazmalarına dair *Materials for the History of the Text of the Qur'ân: The Old Codices* (London 1902) adlı çalışmasının merkezi bir yer tut-

22 <https://info.quranguateway.org/>

tuğu gözlemlenmektedir. Projeye temel teşkil eden kaynaklar çok sayıda yazma ve matbu mushafın yanı sıra Kur'an imlasına ve kıraatlere dair klasik eserler olup, bu kaynaklarda ulaşılan bütün imla ve kıraatler – mütevâtîr, şâz, garîb ayrımı yapmaksızın – toplanmış bulunmaktadır. Kaynaklar arasında özellikle Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (745/1344) *el-Baḥru l-muḥîṭ* ve İbn Atıyye'nin (541/1146) *el-Muḥarraru'l-vecîz* isimli eserlerinin önemli rol oynadığı dikkat çekmektedir. Kullanımı kolay bir sayfa düzeniyle basılan çalışmada her sûrenin başında sûrenin nüzûl dönemi, ayet sayısı gibi giriş bilgileri verildikten sonra her ayet mushaf tertibine göre ele alınmaktadır. Hem Hafs-Âsım kıraatine göre hem de mevcut matbu mushafırlara göre basılan ayet metnini, ilgili ayet hakkındaki kıraat ve imla bilgileri ve daha sonra nüzûl sebepleri, nesh ve tekrar konularıyla ilgili bilgiler takip etmekte ve toplanan bilgiler, isnad edildikleri şahsa göre kronolojik olarak verilmektedir.

Tanıtlımını yapmak istediğimiz dördüncü proje ise, Kur'an Araştırmaları ve Bilgileri Merkezi (Merkez ed-Dirâsât ve-l-Ma'lûmât el-Qur'âniyye) bünyesinde Musa'id b. Süleyman at-Tayyar başkanlığında 44 araştırmacı tarafından Cidde'de yürütölen ve on yıl süren bir ekip çalışmasıdır. 2017 yılında *Mevsû'atu t-tefsîri l-me'sûr* adıyla 24 cilt halinde basılan (Dâr İbn Hâzım: Beyrut) bu çalışma, toplam 85.730 tefsir rivayetini içermektedir. Taberî'nin tefsirinin takriben 36 bin ve Suyûṭî'nin (911/1505) *ed-Durru l-mensûr fi-t-tefsîr bi-l-me'sûr* adlı dev tefsirinin 40 bin civarında rivayeti ihtiva ettiğini düşünöcek olursak, bu çalışmanın önemini daha iyi takdir edebiliriz. Çalışmada temel alınan ana kaynak, en çok rivayet içeren rivayet tefsiri olarak bilinen Suyûṭî'nin anılan eseridir. İlave olarak Taberî ve İbn Ebî Hâtim (327/938) gibi Suyûṭî'den önceki rivayet tefsirlerinin yanı sıra, tefsir, hadis, fikh, teracim, akaid ve tasavvufa dair toplam 1.125 ciltlik bir veri bankası taranmak suretiyle 85.730 tefsir rivayeti tespit edilmiştir. Kitaba alınan rivayetler kıraat, sebab-i nüzûl, tefsir, nesh, ahkam başlıkları altında tasnif edilmiş olup, isnadda geçen kaynak kişinin ait olduğu dört tabaka halinde (Hz. Peygamber, sahabe, tabiin, tebe-i tabiin) ve kaynak kişinin vefat tarihine göre kronolojik olarak verilmektedir. Ayrıca 12 bin üzerinde rivayetin tahriri yapılmış olup, aşağıdaki kaynaklardan hareketle rivayetlerle ilgili açıklama ve tenkitlere de yer verilmektedir: Taberî, İbn Atıyye (541/1147), İbn Teymiyye (728/1328), İbnu'l-Ḳayyim (751/1350) ve İbn Kesîr (774/1373). Değerli bir hizmet olduğunu minnetle teslim etmekle birlikte,

çalışmanın bazı eksikliklerine de atıfta bulunmak gerekirse şu hususlara dikkat çekilebilir: 1. Çalışma, ulaşılan bütün tefsir rivayetlerini toplama iddiasında olmasına rağmen, *faḍā'ilu'l-Ḳur'ān* rivayetleri gibi binlerce rivayet, Kur'an'ın anlaşılmasına katkıda bulunmayacağı gerekçesiyle derlemeye alınmamıştır. 2. İsnadlar tam olarak verilmediği gibi, bazı uzun rivayetler de ihtisar edilmiştir. 3. İsrailiyat rivayetleri sistematik olarak dışarıda bırakılmıştır.

Sonuç olarak, söz konusu çalışma, hazırlayanlarının ideolojik tercihleri nedeniyle tefsir açısından değerli bütün bilgileri ihtiva etme vasfından uzak kalsa da Kur'an'ın özgün anlamı ve tefsir tarihi çalışmaları için çok önemli bir kaynak olma vasfını haizdir.²³

Sonuç Yerine: Bir Proje Önerisi

Kısaca tanıtmaya çalıştığımız bu projelerde müşahede ettiğimiz eksikliklerini gidermek üzere 2018'de değerli meslektaşlarım Serdar Kurnaz (Berlin Humboldt Üniversitesi) ve Yaşar Sarıkaya (Gießen Üniversitesi) ile birlikte *Linked Open Tafşir* adlı bir proje çalışması başlatmış bulunuyoruz.²⁴ Bu proje, İslâmî rivayetlerin içerdiği, Kur'an'ın tekil pasajlarının özgün anlamlarının yeniden inşa edilmesine katkıda bulunabilecek bütün verileri sistematik olarak araştırmacıların hizmetine sunma amacına yönelik bir çalışmanın ilk adımı olarak düşünülmüştür. Bu nedenle, bu çalışmada, kendine kadar intikal eden ve Kur'an'la ilgili gördüğü bütün rivayetleri toplamayı amaçladığını bildiğimiz Taberî'nin tefsiri esas alınmıştır. Proje çalışması, Taberî'nin eserinde nakledilen bütün rivayetleri Kur'an'ın yakın bağlamı (nüüzül sebebi, nüüzül tarihi, telmihler, mübhemat vs.), uzak bağlamı (gayri müslim topluluklar, israiliyat, Kur'an dışı metinlere atıflar vs.), dilsel bağlamı (etimolojik, gramatik vs. veriler), kıraatler ve Kur'an içi çapraz atıflar (nesh, tahsis, tefsir vs.) gibi kategoriler altında toplamaktadır. Ayrıca bütün isnadlar ve isnadlarda yer alan isimler farklı biçimleriyle ve tabakalarıyla birlikte kaydedilmekte ve böylece isnad araştırmaları için bir veri tabanı sağlanmaktadır. Veri girişleriyle ilgili çalışma tamamlandıktan sonraki aşamada, şu anda Türkî tahkiki basımı kullanılan tefsirin Şâkir kardeşler tarafından hazırlanan tahkiki başta olmak üzere

23 <https://archive.org/details/tfsir-c>

24 https://aiwg.de/kurzbeschreibung_linked-open-tafsir/

bütün mevcut matbu nüshaları arasındaki farklılıklar da veri bankasına dahil edilecektir. İleri bir aşamada Taberî'nin tefsirinin dünyanın muhtelif kütüphanelerinde bulunan elyazmalarının da veri tabanına dahil edilmesi planlanmaktadır. Bu çalışma tamamlandığında Taberî'den önceki ve sonraki tefsirlerin ve tefsir literatürü dışındaki rivayet kaynaklarının içerdiği rivayet malzemesinin de toplanabilmesi için güvenilir bir çalışma yönteminin geliştirilmiş olacağını umuyoruz. Böylelikle Kur'an'la ilgili İslâmî birikimin tamamı araştırmacıların kullanımına sunulmuş olacaktır. Ancak özellikle isnadları da önemsendiği ve bütün ayrıntılarıyla kayıt altına aldığı için, bu çalışmanın daha uzun yıllar süreceği aşikardır.

Bu nedenle ve bütün söylediklerim ışığında, bu toplantıya ev sahipliği yapan KURAMER'in himmet edebileceği bir proje önerisiyle sunumuma son vermek istiyorum: Yukarıda kısaca takdim edilen son iki projenin sahipleriyle eşgüdüm içerisinde bu çalışmalarda toplanan bilgiler dijital ortama taşınıp bir veri tabanına yüklenebilir. Bu veri tabanına, dışarıda bırakıldığını belirttiğimiz rivayetleri dahil etmek ve diğer eksiklikleri gidermek zor olmayacaktır, zira *Linked Open Tafsir* projesi kapsamında, örneğin isrâiliyyât, nesh, sebeb-i nüzûl veya kıraatlerle ilgili rivayetlerin bütün kaynaklardan otomatik taranarak bulunmasını sağlayacak yazılımlar geliştirilmiş bulunuyor. Veri tabanı son halini aldıktan sonra, Kur'an'ın dilsel yapısı –cümlelerin söz dizimi, kelimelerin anlamları vs.– ile ilgili bilgi ve görüşleri bir araya toplayıp tasnif ederek kullanıcının istifadesine sunmaya yönelik yazılımlar da geliştirilebilir. Aynı şekilde rivayet malzemesi içerisinde dağınık vaziyette bulunan pasajların bölümlenmesine dair –mesela Mâ'ûn sûresinin 4. ayetten itibaren son kısmının önceki kısmın devamı mı, yoksa Medine döneminde nâzil olmuş bir ek mi olduğu gibi konularla ilgili– görüşler de bir araya getirilerek, mümkün öneriler olarak kullanıcının istifadesine sunulabilir.

Bu suretle belki bizi Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği tarihsel Kur'an'ın dünyasına götürecek yolda kayda değer bir mesafe almamız ve dolayısıyla başka dillere çevirebileceğimiz Kur'an'a yaklaşmamız mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Adamzik, Kirsten, *Textsorten. Reflexionen und Analysen*, Stauffenburg: Tübingen 2000.
- Aydın, Atik, *İbn Cerir et-Taberi'nin Kur'an Anlayışı ve Te'vil Tercihleri*, doktora tezi: Ankara Üniversitesi 2004 – daha sonra kitap olarak yayımlanmıştır: *Taberi'nin Kur'an'ı Yorumlarına Yöntemi*, Ankara Okulu: Ankara 2015.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB: Ankara 1988; Fecr Yayınevi, Ankara 2019.
- el-Gazālī, Ebū Hāmid, *Cevābiru l-Ḳur'ān*, thk. Muhammed Reşid Rızā, Dāru İhyā'i Ulūm: Beyrut ts.
- el-Harbi, Hüseyin İbn Alī, *Menbecu l-İmām İbn Cerir et-Ṭaberī fi-t-terciḥ beyne l-aḳvāli t-tefsiriyye*, Merkez Tefsir li-d-Dirāsati l-Kur'āniyye: Riyad 2015.
- el-Māturidī, Ebū Mansūr, *Tefsiru l-Māturidī (Te'vilātu ebli s-sunne)*, thk. Mecdī Bāslūm, Dāru l-Kutubi l-İlmiyye: Beyrut 2005.
- el-Ya'kūbī, *Tāriḫü l-Ya'kūbī*, thk. Houtsma, Leiden 1883; Necf 1358.
- , *Tāriḫü l-Ya'kūbī*, thk. Muhannā, Beyrut 2010.
- Göktürk, Akşit, *Çeviri: Dillerin Dili*, Yapı Kredi: İstanbul 1994.
- Görke, Andreas & Gregor Schoeler, *Die ältesten Berichte über das Leben Muhammads: Das Corpus 'Urwa ibn az-Zubair*, Darwin: Princeton 2008.
- Görke, Andreas, *Das Kitāb al-Amwāl des Abū 'Ubaid al-Qāsim b. Sallām: Entstehung und Überlieferung eines frühislamischen Rechtswerkes*, Darwin: Princeton 2003.
- Gözeler, Esra, *Kur'an Ayetlerinin Tariblendirilmesi*, KURAMER: İstanbul 2016.
- Gözeler, Esra, v.dğr., "Corpus Coranicum Projesi: Kur'an'ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak", *AÜİF Dergisi*, LIII/2 (2012), s. 219-253.
- Hansu, Hüseyin, "Sünneti Yorumlamada Öznellik Sorunu: Ubeydullah b. el-Hasen Örneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2 (2006), s. 31-50.
- Hoffmann, Michael, *Stil und Text: Eine Einführung*, Narr: Tübingen 2017.
- İbn Kuteybe, *Te'vilü muḫtelifi l-ḥadīṣ*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Asfar, Beyrut: el-Mekteb el-İslāmī, 1999.
- İbnu'd-Durays, *Fadā'ilü l-Ḳur'ān*, thk. Budayr, Dimaşk 1987.
- Jolles, André, *Einfache Formen: Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz*, Max Niemeyer: Tübingen 1930.
- Kitābu'l-Mebānī*, thk. Jeffery, Mısır 1973.
- Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri – İbn Ebī Hātim (327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, doktora tezi, Ankara Üniversitesi 2001; Kitābiyāt, Ankara 2003.
- , *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: eṣ-Şa'lebī (427/1035) Tefsirinde Muḳātil b. Suleymān (150/767) Rivayetleri*, Kitābiyāt, Ankara 2005.
- Motzki, Harald, *Ḥadīth. Origins and developments*, Ashgate: Farnham 2004.
- , *Wie glaubwürdig sind die Hadithe?*, Springer: Wiesbaden 2014.

- Neuwirth, Angelika, *Der Koran als Text der Spätantike. Ein europäischer Zugang*, Verlag der Weltreligionen: Berlin 2010.
- Özsoy, Ömer, "Çağdaş Kur'an(lar) Üretimi Üzerine –'Karı Dövme' Olgusu Bağlamında 4. Nisâ', 34 Örneği-", *İslâmiyât*, V/1 (2002), s. 111-124.
- , "Das Unbehagen der Koranexegese: Den Koran in anderen Zeiten zum Sprechen bringen", *Frankfurter Zeitschrift für islamisch-theologische Studien*, I (2014), S. 29-68.
- , "Kur'an'ı Tarihsel Bilgi Kaynağı Olarak Kullanmanın İmkân ve Sorunları", *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, Otto, Ankara 2015, s. 151-164.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara Okulu: Ankara 2014.
- Preiser-Kapeller, Johannes, *Jenseits von Rom und Karl dem Großen. Aspekte der globalen Verflechtung in der langen Spätantike, 300–800 n. Chr.*, Mandelbaum: Viyana 2018.
- Prunč, Erich, *Entwicklungslinien der Translationswissenschaft*, Frank&Timme: Berlin 2007.
- Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst, *Hermeneutik und Kritik*, Suhrkamp: Frankfurt am Main 1977.
- Schoeler, Gregor, *Charakter und Authentie der muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds*, De Gruyter: Berlin 1996.
- Sezgin, Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İbrahim Horoz: İstanbul 1956; sadeleştirilen Ali Dere, (GAS'in Hadis'le ilgili bölümünün tercümesiyle birlikte) Kitâbiyât Ankara 2001, Otto Yayınevi, Ankara 2019.
- , *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Brill: Leiden 1967.
- Sinai, Nicolai, *The Qur'an, A Historical-Critical Introduction*, Edinburgh University Press: Edinburgh 2017.
- Stolze, Rade Gundis, *Übersetzungstheorien. Eine Einführung*, Gunter Narr: Tübingen 2005.
- Ünsal, Hadiye, *Erken Dönem Mekki Surelerin Tablili*, Ankara Okulu: Ankara 2014.

İnternet Sayfaları

<https://corpuscoranicum.de/>

<https://info.qurangateway.org/>

<https://archive.org/details/tfsir-c>

https://aiwg.de/kurzbeschreibung_linked-open-taısir/